

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПЕДАГОГІКИ ВИЩОЇ
ШКОЛИ

Кухта М.І., Маляр Л.В.
ОСНОВИ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

Методичні рекомендації до
практичних занять і самостійної роботи

Ужгород-2021

УДК 37.064.2(076)

Кухта М.І., Маляр Л.В. Основи педагогічного спілкування: методичні рекомендації до практичних занять і самостійної роботи. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2021. 31 с.

Методичні рекомендації розроблені для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань **01 – Освіта/Педагогіка**.

Рецензенти:

Козубовська І.В. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи, ДВНЗ «УжНУ»

Ваколя З.М. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи, ДВНЗ «УжНУ»

Рекомендовано до друку

Науково-методичною комісією факультету суспільних наук (протокол №7 від 25 червня 2021 р.)

Вченою радою факультету суспільних наук ДВНЗ «УжНУ» (протокол № 9 від 17 червня 2021 р.)

© Кухта М.І., Маляр Л.В.

Ужгородський національний університет, 2021

Зміст

1. Пояснювальна записка.
2. Правила грамотної поведінки в спілкуванні.
3. Заповіді педагогічного спілкування.
4. Термінологічний словник.
5. Тренінг професійно-педагогічного спілкування.
6. Модель професійно-комунікативної компетентності вчителя.
7. Модель мовленнєвої культури вчителя.
8. Модель риторичної культури вчителя.
9. Тренінгові завдання з розвитку комунікативності студентів.
10. Рекомендована література.

Пояснювальна записка

Проблема професійного педагогічного спілкування – одна з найважливіших у фаховій підготовці майбутнього вчителя, оскільки всі процеси освітнього середовища – навчання, виховання, розвиток і соціалізація особистості – пов'язані зі спілкуванням. Це означає, що під час навчання у вищому навчальному закладі майбутній учитель повинен оволодіти спілкуванням як інструментом реалізації триєдинлі мети педагогічного процесу: дидактичної, розвивальної, виховної.

Актуальність навчального курсу **«Основи педагогічного спілкування»** передусім пов'язана з характерною для національної дидактики і теорії виховання тенденцією до посилення комунікативної спрямованості навчально-виховного процесу й пріоритетністю комунікативного аспекту в реформуванні сучасної початкової школи. Це вимагає від студентів – майбутніх учителів і агентів змін Нової української школи – здатності до організації навчального процесу на засадах партнерських, рівноправних, суб'єкт-суб'єктних стосунків з учнями і поступового викорінення авторитарних методів педагогічної взаємодії в реформованих закладах освіти різних рівнів. Ця здатність формується на основі практичного опанування комунікативними технологіями, спрямованими на розвиток педагогічного мислення, педагогічної майстерності, особистісної розкритості й комунікативної гнучкості у вирішенні освітніх завдань.

Метою викладання навчальної дисципліни **«Основи педагогічного спілкування»** є ознайомлення студентів із системою наукових знань про спілкування як соціально-психологічне явище і технологіями їх практичного застосування в педагогічному процесі Нової української школи.

Завдання курсу:

- засвоєння знань про закономірності, механізми, прийоми і засоби ефективної педагогічної взаємодії;

- формування комунікативних, інтерактивних і перцептивних умінь і навичок міжособистісної взаємодії та особливостей їх використання в педагогічному процесі початкової школи;

- усвідомлення специфіки педагогічного дискурсу початкової школи і розвиток навичок фасилітативного педагогічного спілкування на основі відповідних комунікативних технік (підтримки, сприяння тощо);

- набуття досвіду професійного педагогічного спілкування на основі опанування комунікативними технологіями в процесі професійно-педагогічного тренінгу;

- розвиток педагогічного мислення й усвідомлення спілкування як засобу професійного саморозвитку.

У процесі вивчення навчальної дисципліни **«Основи педагогічного спілкування»** студенти ознайомляться із засобами вербального і невербального спілкування; з основними рівнями процесу спілкування: комунікації, інтеракції, перцепції; з механізмами спілкування: рефлексія, ідентифікація, наслідування, емпатія; прийомами і засобами педагогічної взаємодії і специфікою їх застосування в педагогічному процесі початкової школи. Оскільки дисципліна має практичне спрямування, то шляхом виконання тренінгових завдань і вправ студенти-бакалаври набудуть комунікативних, інтерактивних, перцептивних і риторичних навичок педагогічного спілкування; опанують способи активного й пасивного слухання, техніки релаксації й медитації для запобігання емоційного вигорання.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **знати і вміти:**

- знати закономірності, механізми, прийоми і засоби ефективної педагогічної взаємодії на рівні «учитель – учень»;

- орієнтуватися в стильових відмінностях спілкування та особливостях суб'єкт-суб'єктної взаємодії в педагогічному процесі початкової школи;

- набути комунікативних, інтерактивних, перцептивних умінь і навичок педагогічної взаємодії;

- застосовувати риторичні навички у викладацькій діяльності та веденні дискусії з освітніх проблем;

- володіти типовими мовленнєвими шаблонами, характерними для педагогічного дискурсу початкової школи;

- використовувати методи самодіагностики комунікативності як провідної педагогічної якості і планувати процес індивідуального самонавчання і саморозвитку;

- розуміти роль спілкування у власному професійному становленні й саморозвитку.

Зміст навчальної програми з дисципліни базується на концепції спілкування В.О. Артьомова, О.О. Бодальова, А.Ф. Бондаренко, А.А. Брудного, Л.С. Виготського, Н.А. Головань, А.В. Петровського, теорії формування особистості та її розвитку в процесі діяльності й спілкування (Б.Г. Ананьєв, Г.О. Балл, Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн та ін.), положеннях стосовно закономірностей, механізмів спілкування (Г.М. Андреєва, Я.Л. Коломинський, В.А. Семиченко), професійної підготовки студентів (Ш. Амонашвілі, В. Кан-Калик, О. Савченко, Г. Сагач), основних закономірностей, принципів, методів, форм навчання та виховання, що спрямовані на вирішення завдань теоретичної і практичної підготовки студентів з володіння спілкуванням у майбутній педагогічній діяльності.

Термінологічний словник

Термін	Визначення	Автор
спілкування	це процес встановлення і розвитку контактів між людьми, який породжується потребами спільної діяльності і містить обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття та розуміння іншої людини	О.О. Леонтьєв
комунікація	це передача й прийом інформації	Є. Жарков
інтерація	це взаємодія людей в ході спілкування, планування спільної діяльності, організація спільної діяльності, психологічний вплив один на одного.	Л. Даниленко
педагогічне спілкування	це професійне спілкування викладача зі студентами під час проведення занять та поза ними (у процесі навчання й виховання), що має певні педагогічні функції й спрямоване (якщо воно повноцінне й оптимальне) на створення сприятливого психологічного клімату, а також на іншого роду психологічну оптимізацію навчальної діяльності й відношення між педагогом і студентом усередині колективу	О.О. Леонтьєв
професійне педагогічне спілкування	це форма комунікативної взаємодії вчителя з учнями, їхніми батьками, колегами, у якій реалізуються наперед визначені педагогічні функції та яка спрямована на інтелектуально-особистісне зростання учнів	В.О. Кан-Калик
навчальне спілкування	це система прийомів та навичок органічної соціально-психологічної взаємодії педагога та учнів, зміст якої складає обмін інформацією, пізнання особистості, здійснення виховного впливу, організація взаємостосунків з допомогою різноманітних комунікативних засобів та цілісна «трансляція» педагога на аудиторію	В.О. Кан-Калик
педагогічна взаємодія	це особистісні та діяльнісні зв'язки вчителя та учня, які за умов узгодженості діють як поєднаний суб'єкт стосовно спільного об'єкта	Л.К. Велитченко

Термін	Визначення	Автор
педагогічний вплив	це особливий вид діяльності педагога, мета якої - досягнення позитивних змін психологічних характеристик вихованця (потреб, установок, відносин, моделей поведінки)	В. Бехтерев
комунікативна компетентність учителя	це система безпосередніх чи опосередкованих зв'язків, взаємодій педагога, що реалізуються за допомогою вербальних і невербальних засобів, засобів комп'ютерної комунікації з метою взаємообміну інформацією, моделювання й управління процесом комунікації, регулювання педагогічних відносин	Н. Волкова
комунікативні здібності вчителя	виражаються у встановленні педагогічно-доцільних взаємин з учнями. Вони обумовлені здатністю до ідентифікації з вихованцями, чутливістю до їх індивідуальних особливостей, хорошою інтуїцією, проявом творчого мислення і т. д.	Н.В. Кузьміна
комунікативна поведінка вчителя	це не просто процес говоріння, повідомлення чогось, а така організація мовлення й відповідно до нього невербальної поведінки вчителя, яка впливає на створення емоційно-психологічної атмосфери педагогічного спілкування, на характер взаємин між учителем та учнями, на стиль їхньої діяльності	А.А. Леонтьев
асертивна поведінка педагога	це поведінка, що поєднує внутрішню силу та ввічливість до оточення	Н.В. Кузьміна
перцептивні здібності вчителя	це здатність проникати у внутрішній світ вихованця спостережливість, пов'язана з тонким розумінням особистості учня і його тимчасових психічних станів. Здатний учитель, вихователь за незначними ознаками, невеликим зовнішнім проявам вловлює найменші зміни у внутрішньому стані учня	В.А. Крутецкий

Термін	Визначення	Автор
риторичні здібності вчителя	це ефективні мовленнєві комунікації у сфері педагогічного спілкування	Л.М. Горобець, О.О. Мурашов, А. К. Михальська
риторична культура вчителя	це індивідуальний ораторський стиль як власна мовотворча манера, яка організовує ораторське мовлення в єдності змісту і форми, надає мовленню вчителя неповторності, потужності, сили, демонструє багатство, виразність, гнучкість і блиск мовлення	Л. Мацько
мовленнєва культура вчителя	ступінь досконалості, досягнутої в оволодінні усною і писемною мовою, вищий рівень мовної майстерності, який передбачає оволодіння та вміння використовувати засоби мовної виразності в різних умовах спілкування відповідно до педагогічних цілей	В.І. Шупеніна
культура спілкування	це такий набір і така організація мовних засобів, які у певній ситуації спілкування при дотриманні сучасних мовних норм і етики спілкування дозволяють забезпечити найбільший ефект у досягненні поставлених комунікативних завдань	Е.Н. Ширяєв
мовний етикет	Це сукупність мовних засобів, які регулюють поведінку людини в процесі мовлення	М.І.Стельмахови ч
мовленнєвий етикет	це національний кодекс словесної добропристойності, правила ввічливості	М.І.Стельмахови ч
спілкувальний етикет	Сукупність мовних і немовних засобів спілкування, якими послуговуються у різних комунікативних ситуаціях	М.І.Стельмахови ч
емоційна культура вчителя	це складова загальної професійної психологічної культури особистості вчителя, яка базується на свідомому засвоєнні і реалізації спеціальних психологічних знань, умінь, навичок, здібностей до психологічної діяльності як найвищих цінностей у ситуаціях, що потребують актуалізації глибинних особистісних ресурсів фахівця	О. Семенова

Термін	Визначення	Автор
атракція в спілкуванні	це перш за все емоція, що має своїм предметом іншу людину, а також – стійка оцінна реакція, яка примушує нас діяти з конкретною людиною певним чином (способи підвищення ефективності спілкування)	Н.В. Казарінова
фасилітація в педагогічному спілкуванні	це іманентна якість особистості вчителя, що розвивається та дозволяє здійснювати педагогічну взаємодію як таку, що надихає і спонукає вихованця до інтенсивної, свідомої самозміни відповідно до особистісно пріоритетних сенсів життєдіяльності, тим самим актуалізуючи процес його спрямованого і продуктивного саморозвитку	О. Врублевська
інгібіція в педагогічному спілкуванні	це процес погіршення продуктивності спілкування в навчальній діяльності та розвитку психологічних бар'єрів, захисних реакцій у суб'єктів педагогічного спілкування	О.М. Вознюк.
стереотипізація	це розуміння іншої людини шляхом віднесення її до певної соціальної групи та автоматичного перенесення на неї типових для даної групи якостей, характеристик, поведінкових реакцій	О. Ліпман
ідентифікація	це один з механізмів міжособистісного сприйняття (поряд зі <u>стереотипізацією</u> та <u>рефлексією</u>), який дозволяє моделювати змістове поле партнера в процесі спілкування, забезпечує взаєморозуміння і викликає відповідну поведінку	П.І.Ігнатенко та В.Н Павленко
емпатія	це розуміння іншої людини без слів, на чуттєвому рівні, завдяки проникненню в її внутрішній світ	В.М. Матвієнко
рефлексія	це активний суб'єктний процес породження смислів, заснований на унікальній здатності особистості до усвідомлення несвідомого (процес осмислення й переосмислення)	А.В.Рассохіна
техніка мовлення вчителя	це володіння мовленнєвим апаратом, уміння правильно користуватися мовою і мовленням	Г.А. Олійник

Термін	Визначення	Автор
(дикція, дихання, голос)		
сила голосу	це рівень гучності й волі звучання	О. Захарчук-Дуке
діапазон голосу	це зміна висотного звучання від найнижчих до найвищих звуків	О. Захарчук-Дуке
темп	це швидкість, з якою оратор вимовляє слова, речення, весь текст в цілому	О. Захарчук-Дуке
тембр	це здатність голосу варіювати в залежності від почуттів, які передає оратор	О. Захарчук-Дуке
польотність	це здатність голосу заповнювати весь простір того приміщення, в якому він звучить, що дає можливість почути оратора в будь-якій точці приміщення	О. Захарчук-Дуке
благозвучність	чистота і свіжість тембру, вроджена краса звуків, яка є приємною для сприймання на слух	О. Захарчук-Дуке
перше враження в спілкуванні	це складний процес, який включає не тільки оцінювання візуально сприйнятого, але й мотивацію подальшої взаємодії з людиною, яку сприймають, а також потребу зрозуміти її вчинки	О.О. Бодалев

Правила грамотної поведінки в спілкуванні

1. Спочатку зроби партнера своїм другом, а тоді звертайся до найтоншої сторони його особистості. (Позитивне ставлення).
2. Постав себе на місце партнера і зрозумієш, як діяти. («Ви» підхід).
3. Веди себе так, щоб не обманути людські сподівання.(Трансакція).
4. Керуй і своїми і чужими емоціями, не давай їм розгулятися.(Почуття).
5. Вирішуй конструктивно. (Проблеми – люди).
6. Відводь від опозиційної війни до спільних інтересів. В інтересах шукай єдність, а не відмінності. (Інтереси).
7. Переконують не тиском, а аргументами й контраргументами.
8. Бери відповідальність на себе. (Капкан відповідальності).
9. Шукай альтернативні рішення. (Варіативність). Чим їх більше, тим вища вірогідність якісного розв'язання конфлікту і суперечностей.
10. Стеж за мімікою, «мовою» тіла партнера. Підлаштовуйся під нього, відображаючи його стан. (Невербальні засоби спілкування).
11. Демонструй зворотний зв'язок у контактах, не оцінюючи особистість партнера, а відображаючи свої почуття. Оцінюй обставини, а не людей. (Зворотний зв'язок).
12. Не піддавайся ілюзії розуміння. Уточнюй зміст мовлення. Переводь неякісну інформацію в якісну з допомогою запитань. (Розуміння).
13. На початку спілкування точно визнач, чого ти хочеш. Чітко формулою мету очікуваного результату. (Результат).
14. Виключай суб'єктивність у своїх оцінках і доказах. Шукай об'єктивні чинники для погодження. Пропонуй тільки те, що приймає партнер. (Суб'єктивність).
15. Будь терплячим до людей і суперечностей життя. Сам аналізуй свої (-) і (+). Пам'ятай, що немає абсолютно позитивних чи абсолютно негативних рішень. Суперечки – це норма життя. (Терплячість).

Заповіді педагогічного спілкування

1. Педагогічний процес ґрунтується на стосунках з учнями. Саме стосунки є первинними в педагогічній взаємодії. Вони непомітно, але дуже суттєво впливають на педагогічний процес у цілому. За конспектом уроку завжди ховається складне полотно взаємостосунків.

2. В організації педагогічного спілкування не можна керуватися тільки педагогічними цілями, хоча вони, звісно, складають основу педагогічної діяльності. Такий підхід приводить до того, що вчитель прагне до спілкування: це необхідно для реалізації навчальної мети, це впливає з програми, з плану... Педагогічні клопоти відносно учня відсуваються на останній план. Тоді заради кого й чого реалізуються педагогічні цілі? Поміркуйте над відповіддю Волкова І.П.: «Створюється враження, що ми, дорослі, педагоги, примушуємо дітей робити в основному те, що нам хочеться, а те, чого їм хочеться, часом випадає із зон нашої педагогічної уяви».

3. Спрямувати спілкування на конкретного учня чи групу, тобто враховувати індивідуально-типологічні особливості розвитку учня, його позицію в класі, систему міжособистісних стосунків. Відповідно до цього вибирати швидкість мовлення, послідовність ідей, їх поєднання і логіку. Помилка: побудова спілкування за моделлю «Я – Вчитель, вони – учні». Це функціоналізм, який неефективний у педагогічному спілкуванні.

4. Педагогічне спілкування не можна обмежувати тільки однією функцією – інформативною.

5. Не будуйте стосунки «зверху – вниз». Диплом учителя автоматично не дає права бути ведучим у взаємостосунках з дітьми. Це право слід завоювати. Ваша реальна позиція в учнівському колективі визначається не стільки вашим офіційним статусом, скільки вашою особистістю.

6. Навчіться бачити себе збоку очима учнів.

7. Умійте слухати дітей. Слід вислухати до кінця, навіть тоді, коли учень помиляється і у вас мало часу.

8. Намагайтеся відчувати настрій учня, найменші зміни в мікрокліматі класу, психологічна ситуація спілкування в класі – явище динамічне, тобто змінне.

9. У процесі спілкування можуть виникати конфлікти. Пам'ятайте:

- конфлікт може бути результатом вашої власної педагогічної неграмотності і його слід терміново нейтралізувати;
- конфлікт може бути результатом зіткнення вимог, установок, ціннісних орієнтацій, звичок і навичок. У такому випадку слід проаналізувати причини конфлікту;
- пам'ятайте: учитель не має професійного права ображатися на дитину.

10. Якщо в процесі спілкування виникає потреба в дискусії, постарайтесь не образити опонентів, а послідовно переконайте їх у неправильності поглядів, помилковості суджень. Неправильність поглядів слід доказувати, не торкаючись недоліків характеру учня: «Ти вважаєш неправильно, тому що ...», а не так: «Який ти впертий, нудний і т. д. Я глибоко розчарований твоєю поведінкою. Ти ведеш себе жахливо. Мені соромно за тебе. Яка жахлива поведінка».

11. Будьте ініціативні:

- уміти швидко та енергійно організувати психологічний контакт з дітьми;
- цілеспрямовано керувати міжособистісною взаємодією;
- викликати зворотну потребу у взаємодії;
- використовувати різні форми міжособистісної взаємодії.

12. Враховувати психологічні особливості дівчаток: вони більш емоційні, вразливі, глибоко реагують на безтактність, гостро переживають зневажливе ставлення, але, на відміну від хлопців, більш успішно маскують своє реальне ставлення до педагогів. Дівчатка негативно реагують на пряму педагогічну дію, тому краще діяти опосередковано.

13. Уникайте штампів педагогічного спілкування, зокрема тих, які наслідуються від попередніх поколінь педагогів і називаються

«професійними деструкціями» на кшталт: Скільки разів вам повторювати. Я стільки часу витратила на підготовку, а ви байдужі.

14. Старайтесь переборювати негативні установки по відношенню до окремих учнів.

15. Пам'ятайте, що гола критика поведінки, знань, способу життя учня безрезультатна. Вона не має творчого, конструктивного, перетворювального начала і не передає учневі наше позитивне ставлення до нього. Така критика ставить автоматично учня в позицію «оборони» і часто призводить до заниження самооцінки. Елемент критики не повинен бути домінуючим, інакше втрачається прихильність, без якої взагалі не може йти мова про результативне виховання.

16. Частіше посміхайтесь дітям. Посмішка – засіб сприятливого психологічного настрою, викликає бажання спілкуватися, працювати. Діти часто пов'язують емоційний тонус з предметом, який ви викладаєте, і це може спричинити виникнення негативних психологічних установок.

17. Частіше вживайте слова заохочення, схвалення: молодець. Добре придумано, вдале рішення. Є велика різниця між оцінками: «Правильно, Іванов» і «Молодець, Володя».

18. Відходьте від стереотипів.

19. Аналізуйте невдалі, з вашої точки зору, ситуації спілкування.

20. Стежте за власним мовленням, бо воно – відображення вашої особистості; не вживайте вульгаризмів, не повторюйте мовленнєві помилки учнів: слова-паразити (ну, так сказати, це як би); темп мовлення, інтонація, окрики.

21. Думайте над побудовою стосунків з важкими учнями. Пам'ятайте, що:

- важкий учень є результатом психологічної чи педагогічної занедбаності дорослих (батьків, педагогів), можливої фізіологічної патології;
- він знаходиться під впливом негативних стереотипів, що сформовані іншими вчителями, батьками, однокласниками;

- до нього слід підходити з оптимістичною гіпотезою, з довірою, умінням показати, що розумієш складність його життя, його внутрішній стан;
- не можна нав'язувати механічно певну позицію, слід виходити на неї через зміну ставлення до неї;
- необхідно змінити систему взаємодії учня з негативним оточенням і налагодити його контактування з колективом класу;
- розмовляти з дитиною не тільки на офіційному, але й на міжособистісному рівні.

Ці заповіді – не догма, а керівництво до дії. Основне тут – людський чинник, як і в усьому педагогічному процесі. Будьте вчителем за покликанням.

Тренінг професійно-педагогічного спілкування

(В.О. Кан-Калик. Грамматика общения. М., 1995).

Організація професійного самовдосконалення в спілкуванні вимагає дотримання таких умов:

- серйозного ставлення до занять;
- постійного критичного самоаналізу;
- систематичної індивідуальної роботи над собою;
- уважності до роботи партнерів.

Система вправ, спрямованих на оволодіння основами професійно-педагогічного спілкування, включає в себе два цикли:

1. Вправи на практичне оволодіння елементами педагогічної комунікації, що сприяють розвитку комунікативних здібностей, засвоєнню навичок керування спілкуванням.

2. Вправи на засвоєння системи спілкування в заданій ситуації.

I цикл

Формування уміння діяти в публічній обстановці

Увійдіть до уявного класу, відчиніть уявне вікно, напишіть на дошці число, пройдіться по класу, підготуйте уявні матеріали, сядьте за стіл, відкрийте книгу чи класний журнал, вийдіть з класу. Повторіть ці дії, змінюючи ритм, і знайдіть найоптимальніший. Ці ж вправи повторіть, реагуючи на уявний стук у двері...

Формування мускульної свободи в процесі педагогічної діяльності

Одночасно контролюється напруженість, сутулість, манірність, неповороткість тощо.

Мета: досягнення емоційного комфорту в класі.

Ви входите до уявного класу. Постарайтесь ще за дверима відчутти бадьорість в усьому тілі. Заходьте в клас, відшукайте зручну позу і місце в класі. Якщо знайдете положення, яке вас не влаштовує, змініть його. Чи не заважає вам що-небудь? Руки – куди їх подіти? Займіть їх чим-небудь необхідним. Пройдіться по класу і виберіть оптимальний темп ходи. Знайшли? Ідіть. Можна знайти ще кращий? Шукайте. Ще? Ще шукайте. Ви ходите, заклавши руки за спину? Ні, вам не зручно. Ще шукайте. Аж поки самопочуття не буде найкращим.

Розвиток навичок уваги, спостережливості та зосередженості

Розмовляйте в ролі педагога з ким-небудь з однокурсників. При цьому не пропускайте з поля зору інших (тема розмови – імпровізована). Ви увійшли в клас, ваша

увага розсіялася, зберіть її по колу.

Алгоритм зосередження уваги за К. Станіславським:

- зосередьтесь на якому-небудь учневі (мале коло);
- на групі учнів (середнє коло);
- на весь клас (велике коло).

Розвиток найпростіших навичок спілкування (невербальних)

Варіант 1. Увійдіть до класу, привітайтеся з учнями. Приверніть до себе увагу без мовленнєвого спілкування: зором, мімікою тощо. Зверніться до учня з:

- а) проханням;
- б) вимогою;
- в) попередженням;
- г) похвалою;
- д) гумором;
- е) питанням;
- є) наказом і т. д.

Знайдіть потрібний тон, міміку, положення тіла.

Варіант 2. Ви зайшли в клас. Прозвучав сміх. Відреагуйте.

Керування ініціативою (за О. О. Леонтєвим)

Варіант 1. Ви розмовляєте з ким-небудь. Ваш партнер задає тон розмови (лідер контакту), ви – пасивний учасник (ствердно махаєте головою, вимовляєте репліки). Постарайтесь перехопити ініціативу.

Варіант 2. Почніть імпровізоване пояснення нового матеріалу. Зважте, що за третьою партою – порушники дисципліни. Не упускайте їх з поля зору.

Техніка інтонування

Вимовте різні фрази з різними інтонаційними відтінками:

- Хто чергує?
- Підійдіть сюди.
- Чи виконали ви завдання?
- Прошу уваги.
- Будь ласка...

Виконайте діалог педагогічного змісту (з художньої літератури або складений самостійно).

Визначення та уточнення системи спілкування

Ви входите до класу, в якому вчора у вас був конфлікт. Знайдіть правильну систему спілкування.

Вправи О. О. Леонтєва:

а) під час розмови заставте себе не дивитися в очі співрозмовнику. Постарайтесь усвідомити, в які моменти розмови вам хочеться підвести на нього очі і навпаки: погляд постійно на співрозмовникові;

б) у кожного вчителя є симпатичні і не дуже для нього учні (але пам'ятайте, що в справжнього вчителя не буває улюблених учнів, для нього всі однакові щодо ставлення й вимог – авт.) Поставте перед собою завдання: під час уроку постійно контакуйте з «несимпатичними». Попросіть колегу прийти до вас на урок впізнати за вашою поведінкою «несимпатичних» учнів (ваше завдання – не допустити цього, адже в учителя не повинно бути улюбленців. До всіх учнів слід відноситися однаково);

в) розмова з учнем, що провинився (ситуація придумується самими учасниками).

Розвиток міміки і пантоміміки

Перед дзеркалом зобразіть здивування, хвилювання, гнів, сміх, іронію.

Такі вправи корисні при передачі доцільних педагогічних переживань.

Вправи на педагогічно доцільні переживання

Спробуйте знайти в собі зародки почуття, які наразі не відчуваєте: радість, гнів, байдужість, відчай, обурення. Знайдіть педагогічно доцільні форми їх вираження в різних ситуаціях, програйте їх.

Розвиток семантичних рухів

Знайдіть мімічні та пантомімічні засоби для вираження вимог:

- а) тиші;
- б) уваги;
- в) «сідайте»;
- г) «іди сюди».

Організація процесу спілкування

Орієнтування і вибір об'єкта, привернення уваги до себе, зондування особливостей об'єкта і його бажання спілкуватися, вербальне спілкування, зворотній зв'язок.

Ситуація. Ви входите на перерві до класу, який у стадії збудження і розсіяності. Занотуйте інформацію (вона не повинна бути емоційно і мотиваційно сильною) і спробуйте привернути до себе увагу. Якщо не виходить, поспостерігайте за досвідченими колегами.

Виявлення індивідуальних особливостей педагогічного спілкування (пошук стилю спілкування)

Відвідайте з ким-небудь із колег урок незнайомої людини і незалежно один від одного охарактеризуйте поведінку цього вчителя на уроці за такою схемою:

- а) доброзичливий, тримається бадьоро – недоброзичливий;
- б) стимулює ініціативу, допускає висловлення власної думки, вільну поведінку учнів – авторитарний, третирує учнів, не терпить заперечень, власних поглядів, вільної манери спілкування;
- в) зацікавлений, активний, викладається – байдужий, «сам по собі»;
- г) відкритий, не боїться відверто висловлювати свої думки, показувати недоліки – думає тільки про власний позитивний імідж, вперто тримається за свою соціальну роль;
- д) динамічний і гнучкий у спілкуванні, легко розв’язує назрілі проблеми, пригашує можливі конфлікти – не гнучкий, не бачить проблем і не вміє підмічати назріваючий конфлікт;
- е) увічливий і привітний з учнями, поважає їх гідність, індивідуалізує спілкування з різними учнями – спілкується тільки зверху вниз, не диференціює спілкування;
- є) може поставити себе на місце учня, глянути на проблему (конфлікт) його очима, створює в учня відчуття, що його правильно розуміють – все бачить зі своєї ”дзвіниці“, неуважний до партнера спілкування;
- ж) активний, весь час знаходиться у спілкуванні, тримає клас у тонусі – пасивний, пускає спілкування на самоплив.

Оцінка – 5 б.

Переборення закорінених негативних характеристик (на основі методики О. О. Бодальова)

Показуються фотокартки кількох осіб, з-поміж яких тільки одна позитивна. Необхідно її визначити. Завдання: якомога терпляче й об’єктивно інтерпретувати зовнішність інших людей.

Побудова комунікативних завдань уроку

Ведучий висуває певні негативні завдання уроку, учасники пропонують і методичні, і комунікативні засоби їх розв’язання.

Техніка і логіка виразного мовлення, виразність та емоційність

(Проводиться за підручником з риторики).

Вербальний педагогічний вплив (дія)

(Читання монологів та визначення їх педагогічної дії).

Образна передача інформації

(Підготувати виклад нового матеріалу і розробиш до нього систему образних передбачень).

Вправи на підтекст повідомлення

(Складається фраза і визначається її підтекст)

– **Вправи на короткий діалог:** учасники поділяються на пари, в яких один учитель, інший – учень. Ведучий дає їм теми для діалогу на п'ять хвилин, потім міняються ролями.

– **Вибір жесту:** даються завдання на відтворення певного жесту в конкретній ситуації, а потім – його розшифрування, його доцільність в даній ситуації.

Вправа, рекомендована М.О. Кнебель, називається «дзеркало». Двоє стають один навпроти іншого. Один «дивиться в дзеркало», інший виконує роль дзеркала. «Дзеркало» повторює рухи того, хто в нього дивиться.

– **Відтворення жесту в етюдній ситуації педагогічної дії:** один пояснює новий матеріал. Інші фіксують жести, оцінюють та коментують їх.

Управління педагогічним спілкуванням

1. Уявіть собі, що ви класний керівник і вам потрібно організувати учнів на суботник.
2. На шкільному вечорі учениця відмовилася танцювати з однокласником. Нагрубилася йому. Поговоріть з нею.
3. Учень відмовляється займатися літературою: не вчить матеріал, пропускає уроки, мотивуючи це тим, що в майбутньому він буде інженером-програмістом і література йому не потрібна. Переконайте його в протилежному.
4. На перерві старшокласник образив другокласника. Поговоріть з ним.

Мобілізація творчого самопочуття перед спілкуванням з класом

Учитель повинен володіти своїм натхненням (К. Станіславський).

Уявіть собі, що сьогодні у вас немає бажання проводити урок. Мобілізуйте своє творче самопочуття, дійте в ситуації «якби...»: «якби я була в хорошому настрої, я поспішила б до класу». Відчуйте потребу в енергійному русі, пришвидшіть кроки, ви в хорошому настрої, у вас багато педагогічних планів. Посміхніться, думайте про цікаві моменти на майбутньому уроці.

Побудова логіки передбачуваного спілкування: вправи на складання тезисного плану виступу на педраді школи, на батьківських зборах, на методичному об'єднанні.

II цикл

1. Дії в типових ситуаціях: вправи на розвиток уміння спостерігати, виділяти основне, вдумливо оцінювати, аналізувати та розв'язувати педагогічні завдання; вправи на дії в типових педагогічних ситуаціях відповідно до умов педагогічної діяльності.

Спостереження за роботою вчителя

1. Тренування педагогічної спостережливості:
  - а) уміння виокремлювати в процесі уроку моменти, які потребують втручання вчителя;
  - б) розвиток уміння оцінювати власні дії;

- в) аналіз педагогічної задачі та дій учителя, спрямованих на її розв'язання;
- г) розв'язання педагогічних задач з цільовими установками;
- д) інсценування педагогічних задач:
  - викличте учня спокійно;
  - весело, життєрадісно;
  - байдуже;
  - доброзичливо;
  - з гумором;
  - з іронією.

2. Вправи на розвиток педагогічної уяви, інтуїції, навичок педагогічної імпровізації у спілкуванні.

- Учень К. відмовився дати щоденник для запису зауваження. Як ви поведетеся? Чому? Чи можливі інші варіанти поведінки?
- Учень постійно відволікається під час подачі матеріалу. Які ваші дії?
- Учні погано слухають новий матеріал. Визначте причини.
- Учень та учениця дружать, увесь час проводять разом, але перестали серйозно займатися уроками. Розробіть план можливої бесіди з ними.
- Учень вам нагрубив. Ваші можливі дії.

Тренінгові завдання з професійного саморозвитку студентів

1. Гра «Над чим замислюємося?»

Мета: з'ясування рівня згуртованості групи/колективу

Ведучий виходить за двері. Ті, що залишилися, домовляються між собою, кого з присутніх учасників тренінгу вони «задумують». Ведучий входить і починає запитувати «Якби ця людина була деревом, то яким?» (Якщо погодою, то якою? Можна вгадувати до 3-х разів.) Цей тренінг допомагає ведучому дізнатися, який колектив: згуртований чи ні?

2. Гра «БП!»

Мета: з'ясування рівня згуртованості групи/колективу

Вся група сидить колом. Ведучий із зав'язаними очима ходить всередині кола, періодично сідаючи до учасника на коліна.

Його завдання – вгадати, до кого він сів. Обмацувати забороняється. Сидячий повинен сказати «БП» не своїм голосом, щоб його не впізнали. Якщо ведучий впізнав, то міняються ролями. В ході цього тренінгу педагог дізнається про згуртованість колективу.

3. Гра «Минуле, сьогодні і майбутнє»

На стілець сідає доброволець. Щоб його було видно іншим, решта деякий час спостерігає за ним, розглядає його, вдивляється, вивчає. Потім діляться враженнями, які викликав учасник.

1. Якою ця людина була в ранньому дитинстві?
2. Якими пестливими і зменшувальними іменами називали його мама і близькі?
3. Як його дражили в школі, якими рисами характеру він вирізнявся?

Гравець не вступає в розмову. Він слухає і подумки відзначає для себе збіг, точні або неточні здогадки, переживання, емоції.

4. Який учасник гри в сім'ї, в колективі?
5. Яким буде через 10 років, через 20 років. Чого досягне?

Підсумок: слово надається людині, яка сиділа на гарячому місці. Вона коментує висловлювання інших.

Групова дискусія «Капельюх»

/ мета: професійний саморозвиток/

Учасники розбиваються на 4 підгрупи. Представник кожної групи вибирає жереб-папірець, на якому вписаний «колір капельюха». Коли кольори розподілені, дається завдання: кожній підгрупі підготувати відгук про минулий семінар, виходячи з наступних значень кольорів.

Зелений капелюх. Охарактеризувати семінар з позиції розуму. Які знання і вміння дав тренінг, що представляється найбільш корисним, а що не дуже? Де і як можна використовувати отримані знання та вміння?

Червоний капелюх. Описати тренінг з позиції емоцій і почуттів, які викликали позитивні переживання, а які – негативні? Які моменти семінару були найяскравішими в емоційному плані?

Чорний капелюх. Дати негативний зворотний зв'язок: зазначити, що не сподобалося, виявилось неприємним, нудним або марним, що слід було б зробити по-іншому.

Білий капелюх. Дати позитивний зворотний зв'язок: зазначити, що сподобалося на семінарі, що вдалося, було корисним, в чому учасники бачать основні досягнення для себе.

Дається 5 – 10 хвилин на обговорення і підготовку. Коротко розповісти про минулий семінар з позиції кольору.

Дискусія завершується особистісною рефлексією.

Автотренінгові вправи на розвиток розкутості в спілкуванні

Уявлення про власну розкутість може розвинути в свідомості саме по собі, без вольових зусиль. Але в більшості випадків – це доволі тривалий процес, який не гарантує усунення певних рецидивів чи викривлень. Тому краще, коли людина здійснює цей процес цілеспрямовано й послідовно з допомогою **автотренінгу**.

Вітання

Коли ми вітаємося у звичному колі близьких, друзів, однокурсників, ми не відчуваємо закомплексованості. Робимо це невимушено, з посмішкою. Іноді й глузливо. Жодних проблем. Але ось ми входимо до великої зали, де зібралися викладачі й студенти факультету, близько сорока осіб, всі стоять групами, а ви увійшли і... Так само звично й голосно, впевненим тоном вітаєтеся? Або ж навпаки, тихо привіталися і тихенько, швидким дрібним кроком ідете до якоїсь групки або стаєте десь у куточок? Це невелика закомплексованість, але з неї треба почати.

Увійдіть у порожню кімнату, уявіть, що вона заповнена людьми, які уважно на вас дивляться. Ви голосно, життєрадісно, посміхаючись, кажете «Добрый день усім». Тренінгове завдання варто вимовити в групі з експертними оцінками.

Так – Ні

З «так» ви, звісно, справляєтеся. Навіть задоволені, коли допомагаєте людям. А сказати «ні» якось важче, язик не повертається відмовити. Боїтеся відмовою образити когось із близьких. Навіть незнайомим сказати «ні» важко. А комусь із керівництва? Є страх: сьогодні я скажу «ні», а завтра мені скажуть. І страждаєте від внутрішнього конфлікту. Як перебороти? Є афоризм: є десятки способів сказати «так» і один сказати «ні». Пробуємо.

- тверде «ні»: жорстко, безповоротно і навіть трохи грубувато. Ви навіть обурені, чому до вас звернулися з таким проханням. У більшості випадків партнер не очікує такої категоричності і відступає. Але є й такі, які нахабно кажуть: ти що, ти мені відмовляєш? Давай поговоримо. Якщо особа піддається на вмовляння й відступить, це поразка. Таких умовлянь буде більше, а віра у вашу категоричність похитнеться.

- м'яке «ні»: «Вибач, будь ласка, але я не зможу виконати твоє прохання». Слухай, я просто не зможу це зробити, навіть якщо ти образишся». Ти, звісно, образишся, але в мене з твоїм проханням нічого не вийде. І відразу пояснить, чому, бо вас все одно про це спитають. Вагомий аргумент не викличе жодних образ, навіть якщо ви трохи злукали. Але

непереконливий аргумент або брехливий навпаки, викличе більшу образу, ніж жорстке «ні».

- відкладене «ні»: Будь ласка, вибач, бо я не готова до твого прохання. Можливо через два – три дні». Не ображайся, але для такого рішення треба почекати кращої ситуації. Але коли спливли три дні, прохання відновлюється. Можна ще відкласти один раз. Можливо ситуація самоо по собі вирішиться. Але якщо відкладання продовжаться, то партнер, звісно, образиться.

Висновок: важливо досягти абсолютно вільного володіння формами відмови і застосовувати їх відповідно до ситуації.

Модель професійно-комунікативної компетентності вчителя (компоненти)

1.Професійний.

Вміщує знання особливостей професійно спрямованого, тобто дидактичного мовлення вчителя, знання основ організації педагогічного спілкування з учнями, знання навчальних дисциплін і методик їх викладання, володіння методами та формами самоосвіти, самовиховання, самовдосконалення, саморозвитку.

2.Психологічний.

Це здатність орієнтуватися в індивідуальних особливостях учня в умовах конкретної діяльності: знання психологічних прийомів залучення та утримання уваги учнів у процесі комунікації, знання умов організації спілкування, яке сприяє розкриттю особистості кожного учня, вільному виявленню ними емоцій, що в свою чергу стимулює творчість учнів.

3.Риторичний:

- мовленнєва культура (правильне та доброзичливе мовлення);
- культура мови;
- культура мовлення.

Модель

мовленнєвої культури вчителя (якості)

- 1. Правильність мовлення**, що відповідає нормам сучасної літературної мови й відповідним комунікативним ознакам: змістовності, логічності, доступності, точності, доцільності, чіткості.
- 2. Лексичне різноманіття мовлення**, що відповідає цілям та завданням педагогічної взаємодії.
- 3. Педагогічна доцільність мовлення**, тобто точність, переконливість, спонукальність.
- 4. Технічність мовлення:** інтонація, мелодійність, ритм, темп, оптимальні для кожної конкретної ситуації спілкування.

Правила мовленнєвої поведінки у побуті регламентуються такими рекомендаціями: "вітай", "втішай", "не хвалися", "будь добрим", "будь лагідним", "не пам'ятай зла", "будь доброзичливим".

Модель

риторичної культури вчителя (компоненти)

- 1. Мотиваційно-ціннісний компонент:** ставлення до риторичної діяльності, сформованість риторичних цінностей, переконань (про суспільну необхідність й особистісну значущість риторичних компетенцій, повагу до слухача, правдивість мовлення, спрямованість мовлення на добро, толерантність тощо), усвідомлення необхідності риторичної самоосвіти, самовдосконалення.
- 2. Інтелектуально-творчий компонент:** риторичні знання (закони риторики, правила публічного виступу, портрет аудиторії), необхідні якості мислення (критичності, креативності, швидкості, логічності, асоціативності, рефлексії), авторська самостійність у створенні текстів, глибина змісту.
- 3. Мовно-стилістичний компонент:** знання й дотримання норм літературної мови, багатство активного словника, використання риторичних засобів виразності (паузи, метафори, порівняння, епітети), стилістично виправдане оформлення мовлення (за складністю, за обсягом тощо).
- 4. Психолого-педагогічний компонент:** впевненість у собі, почуття задоволення від риторичної творчості, відкритість, адекватна самооцінка; усвідомлення мовлення як вчинку, як місії; активне самовиховання через усвідомлення «права на слово»; діалогічність (суб'єкт-суб'єктність); фасилітативність.
- 5. Виконавсько-артистичний компонент:** наявність невербальних проявів комунікації, виразність жестів, інтонації, логічних наголосів; гармонійна взаємодія з аудиторією, артистизм, органічність.

Рекомендована література

1. Аршава І.Ф. Емоційна стійкість людини та її діагностика: Монографія. Д.: Вид-во ДНУ, 2006. - 336 с.
3. Балагура О. Культурний рівень педагога в умовах інформатизації суспільства. Освіта і управління. 2012. № 2 – 3. С. 153 – 156.
4. Балінченко С.П. Комунікативні ознаки гармонійної взаємодії та її деформації. Схід. 2003. № 1 (51). С.82-86.
5. Бодалев А.А. Личность и общение. М.: 1987. 412 с.
6. Бугайски М. Язык коммуникации: пер. с польск. Харьков: Гуманитарный центр, 2010. 544 с.
7. Бутенко Н.Ю. Комунікативні процеси у навчанні: Підручник. Вид. 2-ге, без змін. К.: КНЕУ, 2006. – 384 с. 3.
8. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: Навч. посіб. К.: ВЦ "Академія", 2006. 256 с.
10. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. – 376 с.
11. Дербеньова А.Г., Кунцевська А.В. Тренінги з розвитку комунікативності вчителів. Харків: видавнича група «Основа», 2009. 191 с.
12. Джонсон Д.В. Удосконалення вміння спілкуватись. Практична психологія та соціальна робота. 2004. № 9 (66). С.18 – 35.
13. Донская Т. К. Риторическая культура современного учителя /Сб-к материалов XIУ международной конференция по риторике: Вып. 2. М., 2010. 164 с.
15. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении: Книга для учителя. М.: Просвещение, 1987. – 190 с.
16. Козубовська І.В., Лацанич О.Л. Спілкування в діяльності соціального педагога. Ужгород, 2005. 64 с.
17. Кононенко О.Л. Дослідження педагогічної комунікації. Практична психологія і соціальна робота. 2004. № 9 (66). С.79 – 80.
18. Культура фахового мовлення: Навчальний посібник/ За ред. Н.Д.Бабич. Чернівці: Книги-XXI, 2005. 128 с.
19. Лазарев М.О. Про становлення культури професійно-педагогічного спілкування майбутнього вчителя. Вища педагогічна освіта. К.: Вища школа, Випуск 17, 1994. С. 29-34.
20. Ломов Б.Ф. Общение и социальные регуляторы поведения индивида./ В кн.: Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.: Наука, 1976. – 242 с.
21. Лотман Ю.М. О моделях коммуникации и их соотношении в общей системе культуры // Труды по знаковым системам. – Вып. 2. – Тарту, 1965. – С.114 – 118.
22. Мазур Н. Зміст професійної культури викладача вищої школи// Рідна школа / Н.Мазур. – 2007. – №4. – С.12-14.
23. Мацько Л.І. Культура української фахової мови/ Л.І. Мацько, Л.В.Кравець. – К.: Академія, 2007. – 359 с.
24. Мацько Л. І. Риторика: Навч. посіб/ Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 301с.
25. Микитюк І. Педагогічна культура вчителя в контексті сучасної культурно-освітньої ситуації / І. Микитюк // Вища школа. – 2009. – № 4. – С. 93 –101.
26. Мир общения: проблемы межсубъектных отношений / . – М.: Политиздат, 1988. – 319 с.
27. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навч. посібник. 4-е видання, доповнене / Н.Є. Мойсеюк. – К., 2003. – 615 с.
28. Мудрик А.В. Общение как фактор воспитания школьников / А.В.Мудрик. – М.: Педагогика, 1984. – 112 с.
29. Мусатов С.О. Психологія педагогічної комунікації: теоретико-методологічний аналіз / С.О.Мусатов. – Київ – Рівне: Ліста, 2003. – 176 с.
30. Немов Р.С. Психология. Учебное пос.: В 3-х кн. – Кн.. 3. – М., 1995. – 364 с.
31. Онкович Г.В., Донець З.Ф. Осмислення цінностей культури крізь призму мови/ Г.В. Онкович, З.Ф.Донець // Проблеми освіти. Науково-методичний збірник. – Вип. 44. – С.39 – 42.
32. Орбан-Лембрик Л.Є. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування/ Л.Є. Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2004. – 576 с.
33. Педагогічна майстерність: Підручник/ І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К.: Вища шк., 2004. – 422 с.
34. Побірченко. Н.С. Компетентнісний підхід у вищій школі: теоретичний аспект / Н.С. Побірченко//Освіта та педагогічна наука.–2012.– № 3(152). – С. 24 – 31.

35. Подоляк Л.Г. Психологія вищої школи: Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів / Л.Г. Подоляк, В.І. Юрченко. – К.: ТОВ «Філ-студія», 2006. – 320 с.
36. Психологічний словник / Під ред. В.І. Войтка. – К.: Вища школа, 1989. – 216 с.
37. Пуховська Л.П. Професійна освіта вчителів у Західній Європі: спільність і розбіжності. – К.: Вища школа, 1997. – 180 с.
38. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – К.: Знання, 2008. – 291 с.
39. Рахматшаєва В.А. Грамматика общения (Школа для родителей) / В.А. Рахматшаєва. – М.: Семья и школа / – 1995. – 188 с.
40. Сагач Г.М. Золотослів: Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. – К.: Райдуга, 1993. – 378 с.
41. Семиченко В.А. Психологія общения. – К., 1998. – 76 с.
42. Синиця І.О. З чого починається педагогічна майстерність / І.О. Синиця. – К.: Рад.школа, 1981. – 165 с.
43. Синиця І.О. Педагогічний такт і майстерність учителя / І.О. Синиця. – К.: Рад.школа, 1981. – 128с.
44. Смирнов В.И. Общая педагогика в тезисах, дефинициях, иллюстрациях. – М.: Пед. общество России, 1999. – 416 с.
45. Старостина Т.Б. Учебно-познавательная деятельность студенческой группы как фактор формирования коммуникативной культуры будущего учителя / Т.Б. Старостина. – Дис. ... канд. пед. наук. – Оренбург, 1998. – 168 с.
46. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5 томах / В.О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 2. – 670 с.
47. Терлецька Л. В. Основи психології спілкування / Л.В. Терлецька. – К.: Либідь, 2002. – 86 с.
48. Уварова А. М. Формування риторичної культури майбутнього вчителя [Електронний ресурс] / А.М. Уварова. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pednauk/2009_1n/259.pdf.
49. Учителю о педагогической технике / Под ред. Л.И. Рубинского. – М.: 1987. – 268 с.
50. Хаджирадева С.К. Ділова риторика. Робочий зошит і програма модуля / С.К. Хаджирадева, Торган Н.М. – Одеса, 2002. – 110 с.
51. Цимбалюк І.М. Психологія. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 216 с.
52. Черепанова С.О. Філософія освіти і педагогіка: цінності культури. Комунікативний етикет: Україна, Великобританія, Німеччина, Франція, Іспанія / Черепанова С.О., ідея проекту. – Львів, 2007. – 392 с.
54. Щербань П.М. Прикладна педагогіка: Навчально-методичний посібник. – К.: Вища школа, 2002. – 215 с.
55. Dzierzowska I. Nauczanie nauczycieli. Podrecznik dla edukatora. – Warszawa, Wyd. Fraszka Edukacyjna, 2001. – 173 s.